

GODIŠNJE SE ŠTAMPAJU DVE SVESKE ČASOPISA.

PRVA SVESKA

1961, 1, 1, 1—192

ŠTAMPANA JE 1961. GODINE.

Original scientific paper
UDC 930+61:930.26/497.1

Nenad CAMBI, Split

PRILOZI POZNAVANJU ANTICKE MEDICINE U DALMACIJI*

Medicina se započela razvijati davno u prošlosti. Podatke o liječnicima nalazimo još u *Ilijadi*,¹ a Asklepije kao „nezazorni“ liječnik već je tada visoko poštovan.² Postupno se kroz više od tisućljeća trajanja antike razvijaju tri vida medicine. Jedan je objektivna medicina zasnovana na promatranju i istraživanju ljudske prirode i odgovarajućem iskustvu;³ drugi, zapravo stariji, je u svezi s magijom i vraćanjem, pa ima gotovo iracionalan karakter,⁴ iako je sigurno pomagao; treći je praktična kirurgija, koja se obavljala prvenstveno u ratu, kao najvažnijem segmentu života jednog odraslog muškarca, osobito u ranijim periodima antike.⁵ Svi su se ti vidovi međusobno miješali, a valja naglasiti i činjenicu da praktično nije bilo razdvajanja između medicine i farmacije, jer su liječnici u isto doba i liječili i pripravljali lijekove.⁶

Razlike u medicinskom tretmanu bile su ogromne i postojale su posvuda. Čak se u onim mjestima u kojima su postojala Asklepijeva svetišta, gdje se obavljalo liječenje pod božanskim patronatom, kao na otoku Kosu i u Epidauru na Peloponozu, nisu upotrebljavale iste metode. Dok su na Kosu znanstveni i iskustveni principi bili mnogo ozbiljniji i rigorozniji primijenjivani,⁷ u Epidauru se više oslanjalo na intervenciju božanstva, pa je spavanje u trijemu Asklepijeva hrama bila uobičajena procedura, a cilj joj je bio da božanstvo bolesniku u snu prenese odgovarajuću terapiju.⁸ Ipak, pogrešno bi bilo smatrati da se u tom svetištu liječilo samo posredstvom božanstva. Arheološki nalazi pokazuju da su se lijekovi spremali i da su se vršili i drugi medicinski zahvati.⁹

U vojnim jedinicama su postojali liječnici koji su u ratu vidali rane, a u mirno vrijeme medikamentima liječili vojnike. Kirurgija rana zadobivenih u borbi se, bez sumnje, već davno razvila i očito je da su u tom pogledu postignuti dobri rezultati.¹⁰ Obrada rana i spriječavanje infekcije sigurno je bila osnovna preokupacija tih liječnika. Kad je čuveni liječnik Mahaon, Asklepijev sin, ranjen Parisovom strijelom pod Trojom, Idomenej potiče Nestora riječima: „Nestore, Nelejev sine, ojahejska velika diko / Diži se, na kola skoči, Mahaon nek skoči kraj tebe, / I kopitonoge konje okreni k lađama brze / jerbo je vredniji vidar u c'jeni od mnogih drugih / Strijele vadeć i dobre lijekove mećuć.”¹¹ Očito je da je Mahaon, iako i sam čuveni ratnik, vredniji kao liječnik, pa se njegov život ne smije izlagati daljnjoj pogibelji. Rane se u

* Rad je saopšten na naučnom skupu „Povijest zdravstva u Dalmaciji“ povodom „180. obljetnice osnivanja prvog medicinskog studija u Hrvatskoj u Trogiru“ 12, X 1987. god. u Trogiru.

Ilijadi ispiru toplom vodom i na njih se stavljaju melema.¹² August, rimski car, borio se još u triumvirsko vrijeme s Delmatima i bio ranjen u koljeno,¹³ ali od toga nije imao posljedica. Ratni su vidari pomagali, pa se od rana nije moralo umrijeti.

O svjedočanstvima koja govore o antičkoj medicini u Dalmaciji se već ranije pisalo u nekoliko navrata.¹⁴ Izneseni su podaci o liječnicima na temelju natpisa, i likovnih prikaza, pa i ostataka instrumenata, iako, naravno, nije obrađena čitava ogromna količina njih koji se čuvaju u našim zbirkama. Prikupljanje sve te građe bio bi vrlo važan zadatak za izučavanje povijesti medicine u našim krajevima, ali se s njim ne bi smio uhvatiti u koštac samo arheolog, već i medicinar, da bi se mogla uz opis objasniti i funkcija svakog pojedinog predmeta ponasob. Sistematiku i nomenklaturu valjalo bi tek izraditi.

Proučavanje antičke medicine u našim krajevima bi trebalo provoditi u četiri temeljna pravca. Prvi bi bila direktna svjedočanstva o antičkoj medicini, i to bilo u natpisima i izvorima (liječnici itd.), bilo u materijalnoj kulturi (medicinski instrumenti i sl.). Drugi bi se odnosio na sociološka proučavanja iz natpisa (godine života, uzroci smrti, te odnos smrtnosti, socijalnog statusa, uvjeta života i sl.). Treći bi bio religijski aspekt u svezi sa zdravljem i liječenjem; a četvrti kulturno-civilizacijski (istraživanje opskrbe vodom, kanalizacije, teatar, stadiona, terma, vrelih i sumpornih izvora, higijenskih uvjeta i sl.). U ovom će radu biti ri-

Slika br. 1. Stela liječnika Flavija Ursilijana, Salona, Arheološki muzej u Splitu.

jeći samo o nekim elementima iz područja ova četiri pravca potrebnih istraživanja.

Prije svega, željeo bih se osvrnuti na neke natpise u kojima se spominju liječnici ili osobe što su se bavile medicinom — sve već poznati arheološki spomenici — s nekim novim komentarima, koji će, nadam se, doprinijeti boljem razumijevanju i kronološkoj interpretaciji svakog pojedinog.

Iz Salone potječu tri spomenika koji su pripadali liječnicima, a što se tiče četvrtog nije sasvim pouzdano da li se u njemu doista spominje liječnik. Na dosta neuglednoj nadgrobnoj steli Flavija Ursilijana (sl. 1.)¹⁵ javlja se urezani zabat s dvije grančice među kojima je u sredini ascija, mistički znak, koji po svoj prilici simbolizira posvetu groba i zaštitu od violacije.¹⁶ Sa strana zabata su spatula i pločica za pri-

Slika br 2. Fragment stele liječnika, Salona, Arheološki muzej u Splitu

premanje lijekova, što je u skladu sa zanimanjem koje se navodi u natpisu.¹⁷ Na steli su prikazana samo dva najkarakterističnija predmeta u postupku pripremanja lijekova (spatula i pločica za miješanje). Nema dvojbe da se ovaj liječnik—ljekarnik bavio liječenjem na bazi pripremljenih lijekova. Sličnog je karaktera i jedan fragment s identičnim pred-

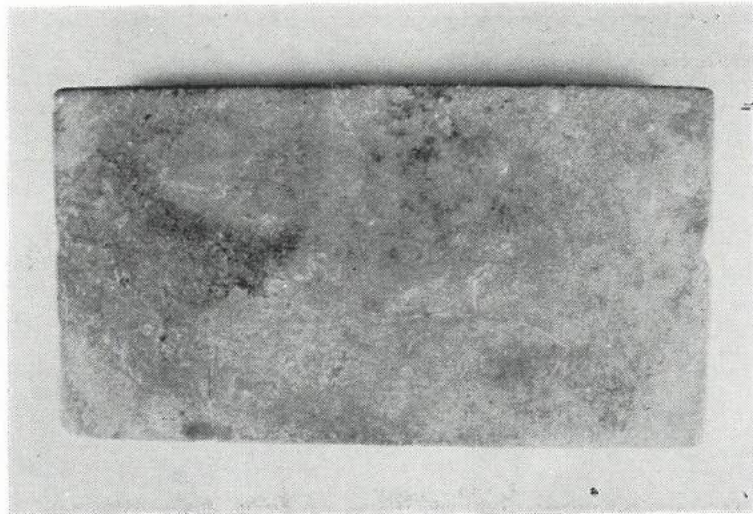
metima, samo su oni bili prikazani na dnu stele ispod završetka natpisa o čemu svjedoči riječ POS/UIT/ili/UERUNT/, što redovito stoji na kraju natpisa (sl.2).¹⁸ Te predmete u naravi prikazuju sl. 3 i 4. Gabričević je Ursilijanovu stelu datirao u 2. ili vjerojatnije 3. st.¹⁹ Meni se čini da će ona radije pripadati u 3. st. zbog činjenice što osoba u svojoj imenskoj formuli nema *praenomen*, što pokazuje da je nestao karakteristični tročlani imenski oblik,²⁰ a obilje fraza u više zavisnih rečenica s dosta podataka govori za nešto kasnije vrijeme.²¹ Fragment s istim medicinskim instrumentima nešto je drugačijeg skulpturalnog tretmana. Iako se također radi o skromnom spomeniku (po svoj prilici steli), zapaža se ordinacija redaka (linije za njihovu širinu i zadržavanje pravilnog vodoravnog pravca),²² a spomenuti predmeti nisu samo ugrebeni, već su udubljeni tako da su plastičniji od onih na Ursili-

Slika br. 3. Spatula, Salona, Arheološki muzej u Splitu.

janovoj steli, ali je plastika postignuta na razini natpisnog polja snižavanjem okolnog materijala, čime se također iskazuje primitivni klesarski postupak, te nizak nivo oblikovanja. Ovaj natpis je iz 3. st. što pokazuje njegova obrada i identični ikonografski repertoar.

Treće pouzdano svjedočanstvo o jednom liječniku iz Dalmacije sačuvalo se na fragmentu sarkofaga od domaćeg vapnenca s tabulom ansatom po sredini. U natpisu se spominje LUCIUS HE.../MEDICUS

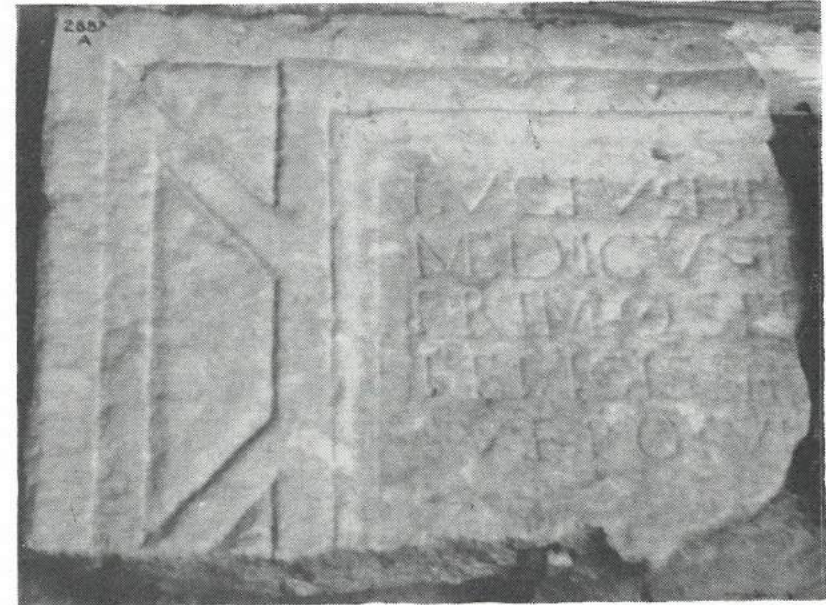

Slika br. 4. Pločica za miješanje lijekova (orig. veličina je 12,5×7,0 cm)

(sl. 5).²³ Ovaj je liječnik imao kompletnu rimsku imensku formulu: na početku *praenomen* LUCIUS, samo neuobičajeno ispisan, bez skraćivanja (normalno je samo L), a HE... je *nomen gentile*, dok se *cognomen*

nije očuvao, ali je ovaj elemenat imena uvijek postojao kod rimskih građana u carsko doba, pa je sigurno bio prisutan i ovdje. I Lucius se kao i Ursilijan hvali svojom liječničkom vještinom, nešto drugačijim riječima. Sarkofag je po svojim karakteristikama iz kraja 2. ili 3. st. ali je tip imenske formule karakterističniji za 2. st. pa ga po svoj prilici tada valja i datirati.²⁴ Posjedovanje sarkofaga pokazuje da ovaj liječnik nije bio toliko siromašan kao prethodno spomenuti, sudeći barem prema njegovom nadgrobnom spomeniku. Sarkofazi su, naime, spadali među skuplje spomenike i koštali su znatnu sumu novca.²⁵ Doduše, valja istaknuti da se ne radi o osobito luksuznom primjerku.

Četvrti nadgrobni spomenik iz Salone ukazuje na prisustvo drugog tipa liječnika. Radi se o fragmentu urne gladijatora Rapida,

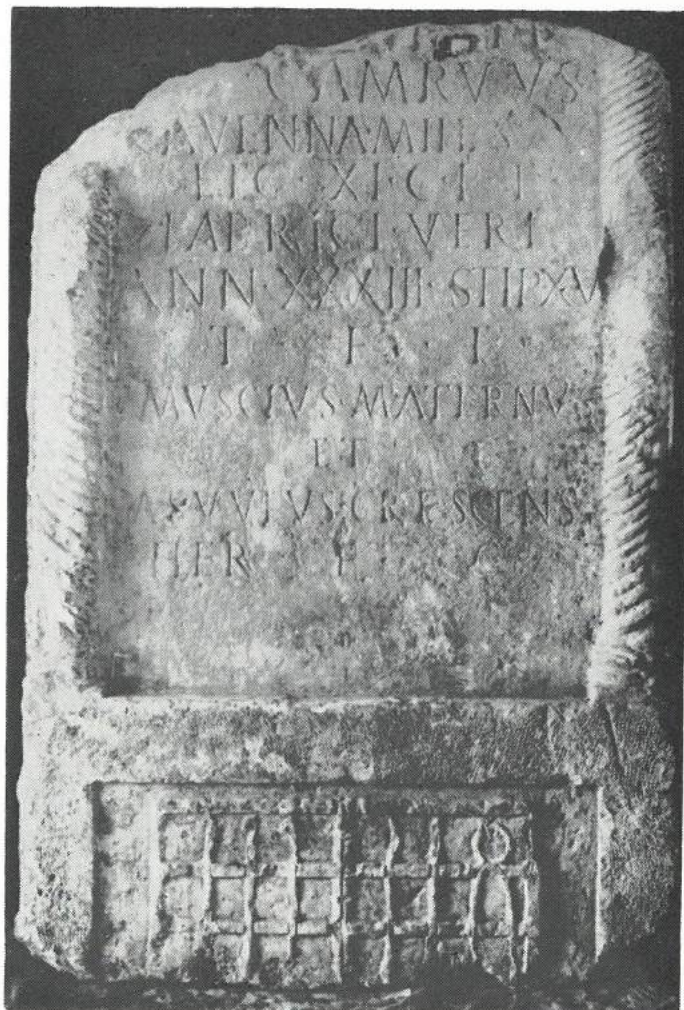

Slika br. 5. Fragment sarkofaga liječnika Luciusa He..., Salona, Arheološki muzej u Splitu.

borca s mrežom i trozubom (*retiarius*), rodom iz Akvileje, koji je u svojoj šestoj borbi dopao rana kojima je podlegao za vrijeme liječenja (*in medicina*).²⁶ Sahranjuje ga po svoj prilici liječnik koji ga je liječio, ali to ipak nije sasvim sigurno, jer se zadnja riječ sačuvala vrlo fragmentalno, tek četiri slova EDIC, što bi se možda moglo dopuniti M/EDIC/US.²⁷ Ovaj je spomenik vjerojatno iz ranijeg 7. st. a pronađen je na groblju gladijatora uz sam amfiteatar u Saloni.²⁸ Nema sumnje da je liječnik bio neka vrsta dušebrižnika umirućem gladijatoru kojemu je preostala i briga da mu postavi nadgrobni spomenik, po svoj prilici ispunjavajući njegov testament.

Najvažniji nadgrobni spomenik na kojemu se pojavljuje neki liječnik ili medicinar je nadgrobna stela razmjerno velikih dimenzija iz Burnuma (Ivoševci kod Kistanja), logora XI rimske legije, danas u Arheološkom muzeju u Zadru (sl. 6).²⁹ Gornji i donji dio stele nije očuvan,

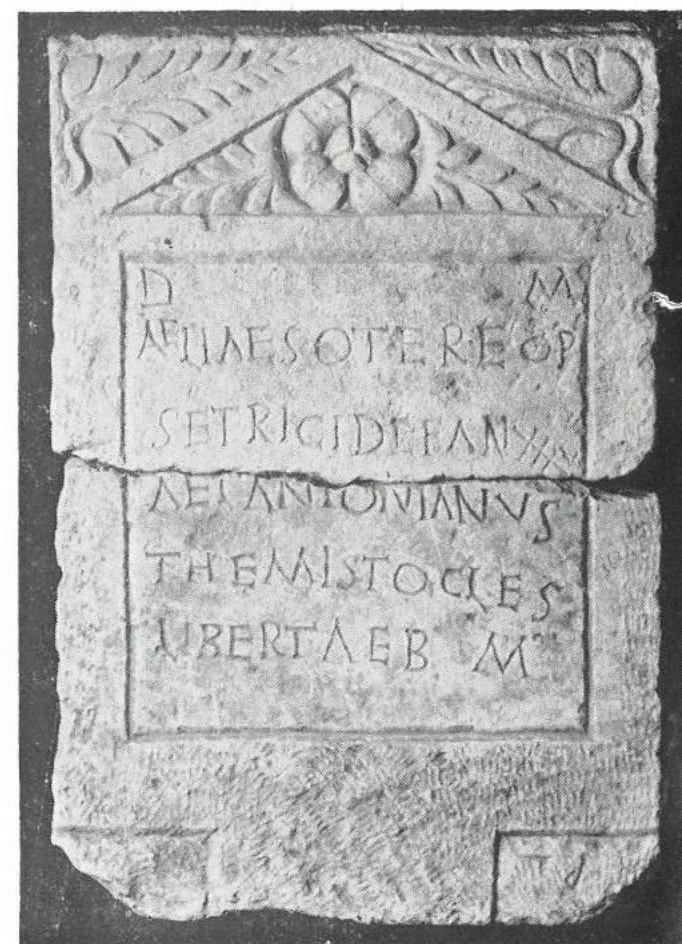
ali je od spomenika ipak preostalo ono što zapravo i ulazi u meritum ovog priloga. Radi se o nekom Rufu (*cognomen*), kojemu se ostala dva elementa njegova imena nisu očuvala, jer su se nalazila na prethod-

Slika br. 6. Fragment stele vojnog kirurga Rufa, Burnum (Ivoševci kod Kistanja), Arheološki muzej u Zadru.

nom, nedostajućem retku natpisa. Doduše, Liebl koji je stelu i objavio, vidi u prethodnom retku ostatke slova ATR, pa zaključuje da se može restituirati *nomen* S/ATR/IUS, što mi se ipak čini presmjelim.³⁰ Rufus je bio upisan u *tribus* SAM/ILIA/, što znači da je imao puno rimsko građansko pravo. Rodom je bio iz Ravenne, a novac za spomenik je ostavio u svom testamentu. Njegovu posljednju volju ispunjavaju nasljednici Gaj Muscije Matern i Aul Asuvije Krescens. Već je davno zapaženo da se radi o liječniku, jer je ispod natpisnog po-

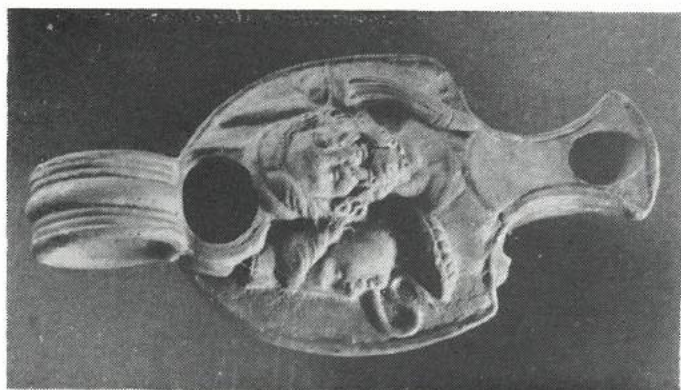
lja kao simbol njegova zanimanja bila prikazana drvena ili kožnata kutija u kojoj su između dvije vrpce zataknuti instrumenti, njih sedam na broju.³¹ Pribor se sastoji od jednog dlijeta, dvije kuke, dva skalpela i jedne spatule. Za prvi instrument nije jasno da li je bio otklesan namjerno prilikom izrade spomenika, ili je to kasnije oštećenje. U svakom slučaju sigurno je da se radi o kirurškim instrumentima. Zanimljivo je da se Rufus ne naziva *medicus*, kao što je to uobičajeno, već jednostavno *miles* (vojnici). Ti liječnici zapravo i jesu bili prvenstveno vojnici. Već smo naveli da se liječnici Mahon i Podalirij bore zajedno s ostalima.³² Kasnije razvitkom vojne discipline dolazi do specijalizacije, pa se liječnici bore samo u krajnjoj nuždi.³³ Ovaj natpis je vrlo važan upravo zbog toga što daje neke podatke i o organizaciji specijalističkih službi unutar jedne velike jedinice od preko pet tisuća vojnika. Za Rufusa, naime, navodi da je vojnici u centuriji Fabricija Vera.³⁴ Rufus

Slika br. 7. Fragment stele primalje Elije Sotere, Salona, Arheološki muzej u Splitu.

se nije distinguirao od ostalih, on je samo *miles*, a njegovo se zanimanje može pretpostaviti jedino na temelju spomenute torbice s instrumentima, kao što je to i bilo uobičajeno u rimskom svijetu, posebno u vojnika.³⁵

Ovaj je spomenik do sada najranije svjedočanstvo nekog antičkog kirurga iz naših krajeva. Vrijeme nastanka ovog spomenika može se prilično precizno odrediti. U natpisu se legija već navodi kao *C(laudia) P(ia) F(idelis)*, što znači da je spomenik bio izrađen 42.,³⁶ a prije 68/69. god. n.e.³⁷ Između ta dva termina umro je *R u f o*, i to najvjerojatnije u šestom desetljeću 1. st. Nema sumnje da su takvi liječnici morali postojati i u VII legiji koja je bila stacionirana u Tiluriju (selo Gardun kod Trilja), a također i u manjim jedinicama koje su boravile zajedno s velikim ili koje su ostale nakon njih,³⁸ samo se natpisi nisu sačuvali. Takvi su kirurzi pomogli i *A u g u s t u* prilikom ranjavanja za vojne u Dalmaciji.³⁹

Slika br. 8. Lampica s likom Asklepija i Magne Mater, Issa (Vis), Arheološki muzej u Splitu.

Vojni kao i gladijatorski liječnici su bili prvenstveno vidari rana, za razliku od *Ursilijana* i *Lucija He...* koji su se bavili liječenjem civila, uglavnom dogotavljanjem lijekova, a manje kirurškim zahvatima, iako su se ta dva postupka neminovno morala međusobno preplićati.

Važan spomenik brige za zdravlje majke i djeteta je natpis primanje *Elije Sotere* (sl. 7). Njen je *cognomen* zapravo značio *Spasiteljica* i potekao je nesumnjivo od njenog zanimanja (*obstetrix*).⁴⁰ Spomenik je iz kasnijeg 2. st. što svjedoči njen *nomen* koji je potekao od *Hadrijanova* obiteljskog imena.

O religioznom aspektu zdravlja kod nas se vrlo malo raspravljalo. Nema dvojbe da je obraćanje božanstvu za intervenciju bila neka vrsta antičke alternativne medicine koja je imala mnogo veću popularnost nego što ona ima danas. Moć medicine je tada bila razmjerno mala i često je jedino što je preostajalo antičkom čovjeku bilo zazivanje božje pomoći. Preventiva je praktično bila u rukama božanstva, jer su mu se ljudi obraćali za očuvanje zdravlja prije bolesti. Cijeli je niz takvih božanstava od kojih se tražila intervencija.⁴¹

Glavni antički bog zdravlja i zaštitnik medicine i medicinara je *Asklepia* u grčkoj, odnosno *Esculap* u rimskoj verziji.⁴² Glavna su svetišta tog božanstva bila u Epidauru i Kosu, a u 3. st. prije n.e. kult je prenesen i na otok u Tiberu u Rimu.⁴³ Uz njega se spominje kćerka *Higieja*⁴⁴ i sin *Telesfor*.⁴⁵ Za *Asklepia* se smatra da brani kuću od bolesti kako se navodi na jednom natpisu iz Prilepa (τῶδε οἰκῶ νοῦσων ἀλεξέτηρ).⁴⁶

Zanimljivo je da se u Dalmaciji sačuvalo relativno malo natpisa posvećenih *Asklepiju*. Pitanje je da li je njegova popularnost bila manja ili je mali broj natpisa posljedica stanja sačuvanosti spomenika. Od pet sačuvanih natpisa tri su iz *Narone*⁴⁷ jedan u zajednici s *Higiejom*.⁴⁸ Nije čudno što je najviše natpisa upravo iz tog antičkog grada u delti rijeke Neretve, jer je taj kraj valjda i u antici bio nezdrav zbog močvara.⁴⁹ Jedan je natpis iz *Skelana* u Bosni.⁵⁰ Svi ti natpisi imaju uz ime *Asklepia* i epitet *Augustus*, ali to nije neobično jer i neka druga božanstva imaju takav naziv.⁵¹ Peti je natpis iz *Salone* i nema na-

Slika br. 9. Fragment statue Asklepija, Salona, Arheološki muzej u Splitu.

vedeni epitet.⁵² Natpisi su okvirno iz 1. ili 2. st. n.e. Preciznije ih je teško vremenski determinirati.

Osim ovih natpisa iz Dalmacije potječe i nekoliko figuralnih prikaza Asklepija.

Najstariji spomenik s likom Asklepija je uljanica iz Isse glavom božanstva u standardnoj ikonografskoj shemi s bujnom kosom, bradom i brkovima te zmijom (sl. 7).⁵³ Do njega je u profilu prikazana jedna ženska glava koja se obično interpretira kao lik Higijeje.⁵⁴ Međutim vrlo je vjerojatno da je u pitanju Magna Mater s obzirom na dijadem koji je u obliku gradskih zidina.⁵⁵ Interpretacija je tim sigurnija jer ima mnogo drugih sličnih primjeraka.⁵⁶ Kakva je religijska veza između ta dva božanstva teško je reći. Lampica se može datirati u 1. st. prije n.e.⁵⁷

Iz Dalmacije je i nekoliko skulptura Asklepija. Jedna statua bez glave, izrazito klasicističkog obilježja pokazuje božanstvo kako se oslanja na štap uprt pod pazuhom.⁵⁸ Asklepije je odjeven u palij na nago tijelo poput kiničkog filozofa (na taj se način naglašava njego-

Slika br. 10. Fragment statue Asklepija, Salona, Arheološki muzej u Splitu.

va mudrost. Ta se statua nalazila u zbirci Cernazai u Udinama,⁵⁹ a sad je u Veneciji.⁶⁰ Najveći dio te udineške kolekcije podrijetlom je iz zadarske zbirke Danieli. Osim te statue u istoj je zbirci bila, a sada također u Veneciji i jedna glava sa vrpcom u kosi po svojim ikonografskim karakteristikama, po svoj prilici također pripada Asklepiju.⁶¹ Obje su statue vrlo vjerojatno iz 1. ili 2. st. n.e.

Iz Salone potječu dva fragmenta neobjavljenih kipova. Jedan je omanji fragment razmjerno male statue s palijem i štapom koji slični na štaku (sl. 9). Nije poznato da li se je oko štapa ovijala zmija jer taj dio kipa nije sačuvan. Drugi je fragment znatno bolje očuvan i potpuno je sigurno prikazivao Asklepija (sl.10). To je statua nešto manja od ljudske veličine.⁶² Nisu joj se sačuvale ruke i glava, te donji dio nogu. Uz lijevi bok se zapažaju spirale ogromne zmijske. I ovaj je lik bio odjeven u palij s nagim gornjim dijelom tijela. Statua je vrlo kvalitetno izrađena. Obje su skulpture pripadale tzv. drugoj shemi prikaza Asklepija i vjerojatno je u drugoj ruci bila patera iz koje božanstvo izliva tekućinu.⁶³ Datacija je također 1/2 st. n.e. Oba se ova kipa nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu.

Slika br. 11. Fragment kulturne slike Asklepija, Salona, Arheološki muzej u Splitu.

Konačno jedan reljef, očito kulturna slika (pronašao sam je pred desetak godina u jednoj prostojriji popdruma Bulićevog Tusculuma u Solinu je vrlo rustičan rad koji je očito pripadao nekom hramu ili svetištu manjeg karaktera (sl. 11).⁶⁴ Ispod arkade prikazan je Askle-

pije s dugom kosom i bradom, te nagim gornjim dijelom tijela. U desnoj ruci lik drži pateru koju izliva, dok mu je lijeva ruka savijena u laktu i pružena prema boku. Kako je na tom mjestu reljef oštećen, nije poznato da li se tu nalazio štap sa zmijom, ali budući da se ruka morala na nešto oslanjati, to je ipak vjerojatno. Čini se da lik u potpunosti odgovara drugoj shemi Asklepijevih statua.⁶⁵ Do ruke se nalazio još jedan predmet koji nije moguće identificirati. Ovaj je reljef važan jer ga, s obzirom na kubičnu strukturu glave, te kolorističke efekte u kosi možemo sigurno datirati u konac 3. st.⁶⁶ Prema tome, on je do sada najkasniji primjerak Asklepijeve statue iz naših krajeva.

O popularnosti Asklepijeva kulta govore i brojna teoforna imena i to uglavnom *cognomina* (*nadimci*) koji u rimskoj imenskoj formuli imaju funkciju pravog imena, po kojoj se zapravo neki čovjek distinguira u društvu. Takva su imena *Asclepiodotus*,⁶⁷ *Asclepius*,⁶⁸ *Asclepiades*,⁶⁹ *Asclepia*⁷⁰ itd.

Slika br. 12. Reljef s predstavom Dioskura, Naronu (selo Vid kod Metkovića), Arheološka zbirka u Vidu.

Osim Asklepija za zdravlje se brinula cijela serija drugih božanstva.

Ilirski bog *Medaurus*, zaštitnik grada Rizinija i cijele Dalmacije, je najvjerojatnije također bog zdravlja⁷¹ o čemu svjedoče natpisi u hramu *Es kulapa* u afričkom gradu *Lambezis*,⁷² te natpisi iz okolice *S. Maria di Leuca* u Italiji.⁷³ Očito je da se u ovim slučajevima radi o sinkretizmu srodnih ilirsko-rimskih božanstava. Ikonografija *Medaura* nije, na žalost, sasvim jasna.⁷⁴

Među čisto klasičkim božanstvima koja štite zdravlje valja spomenuti natpis posvećen *Apolonu Likijskom* iz *Zadra* koji je, na žalost, izgubljen.⁷⁵ U natpisu se spominje neki *Marko Publicije Kampān*, *aeditus* (čuvar hrama) koji po božanskom nalogu ispu-

njava zavjet *Apolonu Likijskom*. Ovo je božanstvo branilo pučanstvo od kuge i drugih zaraznih bolesti. Danas možemo samo zamisliti strahote takvih epidemija. Zanimljivo je da je to praktično jedini natpis koji se sačuvao u zapadnom dijelu rimskog carstva, a koji svjedoči o kultu *Apolona Likijskog*.⁷⁶ Njegovo se svetište nalazilo pokraj potoka na *Kolovarama*, izvan zadarskih gradskih zidina.⁷⁷ Tu se po svoj prilici obavljala karantena brodova i putnika koji su dolazili s istoka. Tradicija se tog mjesta zadržala još i u srednjem vijeku, a u 16. st. se na istom mjestu gradi lazaret.⁷⁸ U svezi s ovim natpisom je i jedan iz *Karina* na kojem se javlja posveta *Apolonu Klarijskom* (*Apollo Clarius*)⁷⁹ Budući da je *Apolon Likijski* imao veliko svetište u *Klarosu*, vrlo je vjerojatno da se posveta natpisa iz *Karina* odnosi na njega.⁸⁰ Kako su oba natpisa približno suvremena oni su mogli biti postavljeni povodom jedne te iste epidemije kuge koja je zahvatila Dalmaciju. To je ona iz 80. ili ona iz 125. godine.⁸¹ Epidemija iz 170. neće biti u pitanju, jer su natpisi po svojim epigrafskim karakteristikama raniji od tog datuma.⁸²

Među božanstvima ili polubožanstvima koja donose ljudima zdravlje su i *Nimfe*, ali to nisu one koje nose obične epitete kao *Augustae*,⁸³ *Fontanae*⁸⁴ ili *Silvestres*,⁸⁵ već one s nazivom *Slutares*.⁸⁶ Vjerojatno su to božanstva ljekovitih i toplih izvora. Međutim, dosta su rijetke dedikacije takvim *Nimfama*. Očito je da su antički ljudi znali iskorištavati takve izvore u svrhu liječenja.

U svezi sa zdravljem ljudi su i *Dioskuri* koji su u rimsko doba uživali veliku popularnost.⁸⁷ Na jednom natpisu iz okolice *Prilepa* njima se podiže *votum* za zdravlje obitelji i oni se nazivaju *θεοι σωτηροι*.⁸⁸

U Dalmaciji su rijetke posvete tim božanstvima,⁸⁹ ali postoji jedan zanimljivi reljef iz *Narone* s *Dioskurima* koji su prikazani nagi, osim uobičajene šiljate kape (sl. 12).⁹⁰ Jednom rukom oni drže konje za oglav, a u dlanu druge se nalazi zvijezda koja im je obično prikazana iznad glave.⁹¹ Konji su postavljeni jedan naspram drugome sa strana žrtvenika na kojem gori vatra. Iza konja se vide zmije što bi moglo ukazivati na njihovu brigu za ljudsko zdravlje.⁹² Ovaj veoma rustični reljef pokazuje da su oni kao božanstva bili čašćeni i u širokim slojevima, a ne samo u intelektualnim.⁹³

Možda se s *Dioskurima* može povezati i još jedan zanimljivi natpis iz *Zadra*. Na tom se natpisu spominju neki *Dei Salutare*.⁹⁴ Postavlja se pitanje koji su to bogovi spasitelji. To bi mogli biti ili *Dioskuri* ili svi ostali koji se brinu o zdravlju. Kako je *Gnej Kornelije Sever* postavio spomenik jer je izbjegao neku opasnost (*ob periculum quod evaserat*), valjalo bi utvrditi kakva je ta opasnost. S obzirom na izraz *salutaris*, vjerojatno je *periculum* bila neka bolest.⁹⁵

Do sada je u Dalmaciji vrlo malo sačuvanih votivnih predmeta koji se postavljaju božanstvima zdravlja povodom „čudesnog“ ozdravljenja.⁹⁶ Najzanimljiviji antički primjer su noge na čuvenom reljefu liječnika iz *Atene*.⁹⁷ Običaj postavljanja votivnih dijelova ljudskog tijela ili organa se nastavio i u srednjem vijeku, pa praktično i do naših dana, jer se mnoštvo takvih predmeta još uvijek može naći po crkvama. Najzanimljiviji predmet takvog karaktera su izvanredne votivne oči od bron-

ce normalne ljudske veličine, po svoj prilici zavjet nekog bolesnog vojnika, jer su pronađene u Tiluriju. Oči su se nalazile u zbirci pok. *Bepa Britvića*.⁹⁸

Konačno, o zdravlju u antici bi se moglo govoriti još i s civilizacijsko-kulturnog aspekta. Nema dvojbe da je za procvat zdravstva i poboljšanje zdravstvenih prilika mnogo utjecao opći napredak civilizacije i kulture. Antički je čovjek naučio iz daleka dovoditi zdravu vodu, isušivati močvare, graditi kanale za odvod oborinske vode i fekalija i poboljšavati druge higijenske uvjete. Opće poboljšanje prilika se moglo utvrditi i u Dalmaciji. S druge strane javna kupatila s toplom, hladnom i umjerenom vodom, zatim sudatoriji i sl. bili su također na pomoć zdravlju antičkog čovjeka. Osim toga u tom su pogledu znatno doprinosila i sportska borilišta (palestre, stadioni i dr.), a ne treba zanemariti i utjecaj koji su vršili teatri i ostale zabave. Nije, naime, slučajno da je najveći teatar u Grčkoj bio sazidan upravo u krugu svetišta Asklepija u Epidauru.⁹⁹ Kazališne su predstave mogle dati potrebito smirenje bolesnicima. Sve gore izneseno je, bez sumnje, doprinosilo općem poboljšanju zdravstvenih prilika antičkog pučanstva, pa je i te kako važno za proučavanje povijesti medicine u našim krajevima.¹⁰⁰ Međutim, ovih nekoliko rešenica je sasvim nedovoljno za osvetljavanje jednog tako krupnog i složenog pitanja.

BILJEŠKE

¹ *Ilijada*, Zagreb, 1961, (VI izd.), pjev. XI, stihovi 510, i d.; XI, 830 i d.; XIV, 3 i d. — ² Kod Homera Asklepaje je samo liječnik. Usp. *Ilijada*, II, 731; IV, 194; XI, 518 itd. Tek se kasnije pretvara u božanstvo kao sin Apolona. Usp. *Homerove himne*, Sarajevo, 1975, 110. — ³ To je zapravo hipokratska medicina. O tome usp. *PW—RE*, VIII, stup. 1801 i d., s. v. *Medizin* (bez imena autora). — ⁴ O tome usp. M. D. Grmek, *Antikni liječnici na našem teritoriju*, Liječ. vjes., Zagreb, 1949, 71, 5, 1. — ⁵ O tome usp. D. A. D. Grmek, *Dictionnaire*, III, 2, 1687, pogl. XI (S. Reinach). — ⁶ B. Gabričević, *Prilog poznavanju antičke farmacije*, Farm. glas., 1955, 11, 361. — ⁷ R. Herzog, *Heilige Gesetze von Kos*, Abhandlungen Akad. Wiss. Berlin, Berlin, 1928, passim. — ⁸ U Epidauru su sačuvani stupovi s natpisima u kojima se spominje više od sedamstotina slučajeva medicinskog tretmana. Usp. R. Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidaurus*, *Philologus*, Suppl. XXII, 3, 1931, passim. — ⁹ D. Papastamou, *Asklepios — Epidaurus and Their Museum*, Atena, bez god. izd. (sl. 1 i 2). — ¹⁰ Usp. bilj. 5. — ¹¹ *Ilijada*, XI, 510 i d. — ¹² *Ilijada*, XI, 830 i d., XIV, 5 i d. — ¹³ Usp. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, 54. Prema Apijan, Oktavijan je 34. god. prije n. e. zadobio strahoviti udarac kamenom u koljeno. — ¹⁴ Usp. M. D. Grmek djelo spomenuto u bilj. ⁴ te M. Grmek, *Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od pretpovijesnih vremena do XII st.*, Iz hrvatske medicinske prošlosti, Zagreb, 1954, 35 i d. — ¹⁵ CIL III 2123; M. D. Grmek, *Antikni liječnici*... 4 4; B. Gabričević, o. c. 359 i d. (sl. 1). — ¹⁶ O tome usp. B. Gabričević, *Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima*, Arheološki radovi i rasprave, 1959, I, 299 i d. — ¹⁷ B. Gabričević, *Prilog poznavanju*..., ⁶ 359 i d., bilj. 4. — ¹⁸ B. Gabričević, *Prilog poznavanju*... ⁶ 360 (sl. 2). — ¹⁹ B. Gabričević, *Prilog poznavanju*... ⁶ 359 — ²⁰ Tročlana se imenska formula pojavljuje kontinuirano od cara Hadrijana, a negdje još i znatno kasnije. Usp. H. Thylander, *Etude sur l'épigraphie latine*, Lund, 1952, 77 i d.; I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Milano, 1974, 3, ed.), 158 Na tom mjestu autorica navodi da *praenomen* počinje nestajati u 2. a potpuno nestaje u 3. st. — ²¹ Usp. H. Thylander, o. c. 51 i d., I. Calabi Limentani, o. c. 175. Obilježje riječi i izraza je karakteristika kasnijih natpisa. — ²² O načinu ordinacije nat-

pisa usp. G. C. Susini, *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*, Oxford, 1973, 9 i d. Slične linije usp. na tab. IV, V. — ²³ CIL III/14727. — ²⁴ Usp. bilj. 20. — ²⁵ Takvog su izgleda salonitanski sarkofazi u 2. i 3. st. Jedan sličan sarkofag iz kasnog 3. st. koštao je između 10.000 i 12.000 denara. Usp. E. Dyggve — R. Egger, *Forschungen in Salona*, III, Wien, 1939, 151, br. 12 a, te F. Bulić, *Inscriptiones inedite*, Bull. dalm., XLV, 1912, 15, br. 4075. Ti novci su tada predstavljali značajnu vrijednost. — ²⁶ — Dosta opsežnu literaturu o ovom spomeniku usp. N. Cambi *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 1979, 270, br. 562 — ²⁷ Zbog znatne oštećenosti čitanje je posljednjeg retka nesigurno. Četiri slova bi se možda mogla pročitati i EDIO, jer je posljednje također oštećeno, a to bi se onda nadopunjavalo M/EDIO/LANO, što bi značilo iz Milana. Ipak nema dvojbe da se ranjeni gladijator liječio, a to je morao provoditi pod nečijom paskom. — ²⁸ O toj nekropoli usp. N. Cambi, *Salona i njene nekropole*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 1985/86, 12, 74. — ²⁹ H. Liebel, *Zum Sanitätswesen im römischen Heere*, Wiener Studien, XXIV, 1902, 381 i d. — ³⁰ H. Liebel, o. c. 382. Natpisi glasi bez problematičnog reda: /Cam(ilia) Rufus/Ravenna miles/leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis)/centuria Fabrici Veri/ann(or)um XXXIII stip(endiorum) XV/t(estamento) f(ieri) i(ussit)/C(aius) Muscius Maternus/et C(aius) A(suvius) Crescens/her(edes) f(aciendum) c(uraverunt). — ³¹ H. Liebel, o. c. 383. — ³² *Ilijada*, XI, 833 i d. — ³³ Oni se ne razlikuju ni po odjeći ni po oružju od ostalih vojnika. Usp. D. A. D. Grmek-Saglio, o. c. 1688. — ³⁴ Rufo je bio u centuriji centuriona Fabricija Vera. Vjerojatno je da je u svakoj takvoj jedinici bio po jedan liječnik-kirurg koji se brinuo za ranjene vojnike. — ³⁵ Na nekim se stelama nalaze na primjer prikazi lukova i strijela s tobovcem. Usp. N. Cambi, *Salona i njene nekropole*, 84 (sl. 10). — ³⁶ J. J. Wilkes, o. c. 83, 96. — ³⁷ J. J. Wilkes, o. c. 96, 97, bilj. 1 — ³⁸ Kao što je na primjer bio M. Mucije Hegetor liječnik 32. kohorte dobrovoljaca (CIL III 10854); V. Hoffiller-B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Zagreb, 1938, 1, 567. — ³⁹ Usp. bilj. 13. — ⁴⁰ Usp. M. Abramčić, *Zapadna nekropola antičke Salone*, VAHD, LII, 1935—49, 12 i d. (sl. 5). Stelu je povezao u jedinstvenu cjelinu s jednim već ranije poznatim fragmentom D. Rendić-Miočević. — ⁴¹ U tom smislu govore dedikacije *pro salute*. Takve dedikacije imaju smisla ako se postavljaju dok je osoba još zdrava. Osim Asklepiju obraća se i drugim božanstvima, kao na primjer Sedatu, usp. E. Imamović, *Antički votivni i kulturni spomenici na području BiH*, Sarajevo, 1977 344, br. 61 i 346, br. 62, zatim. Majci Zemlji (Terra Mater), usp. E. Imamović, o. c. 422. br. 189. i d. Bilo bi zanimljivo utvrditi kojim se sve božanstvima antički ljudi obraćaju za pomoć pri očuvanju zdravlja. — ⁴² O Asklepiju usp. H. W. Roscher, *Lex. der Mythol.*, I, Leipzig 1884—86, 615, s. v. *Asklepios* (E. Thraemer). — ⁴³ F. Coarelli, Roma, Roma—Bari 1980, 352. Hram je inauguriran 289. god. prije n. e. Razmišljanja o hramu potakla je kuga iz 293, a definitivnu su odluku Rimljani donijeli nakon što je konzultiran hram u Epidauru. — ⁴⁴ H. W. Roscher, *Lex. der Mythol.*, I, 2, Leipzig, 1886—90, stup. 2772 i d., s. v. *Hygieia* (E. Thraemer). — ⁴⁵ H. W. Roscher, *Lex. der Mythol.*, V, Leipzig, 1916—24, stup. 309 i d., s. v. *Telesphoros* (J. Schmidt). — ⁴⁶ N. Vulić *Antički spomenici naše zemlje*, Spomenik 71, 1931, 183, br. 495. — ⁴⁷ CIL III 1766, te 1768, a također i F. Bulić, *Povodom pedesetgodišnjice jubileja VAHD (1878—1928)*, Split, 1931, 98 i d. — ⁴⁸ CIL III 1767. — ⁴⁹ O kultu Eskulapa u Naroni usp. E. Marin, *O antičkim kultovima u Naroni*, Znanstveni skup „Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka”, Izdanja HAD, 5, Split, 1980, 209. — ⁵⁰ E. Imamović, o. c. 430, br. 203. I na tom se natpisu Eskulap javlja zajedno s Higijenom koja se naziva Augusta. — ⁵¹ Silvan, Diana, Nimfe, Fortuna i dr. imaju epitet Augustus. — ⁵² CIL III 1934. — ⁵³ B. Gabričević, *Antička Issa*, Urbs II, Split, 1958, 122, sl. 23. — ⁵⁴ B. Gabričević, *Antički spomenici otočica Visa*, Viški spomenici, Split, 1968, 51. — ⁵⁵ Usp. M. Guarducci, *Divinità dell' epoca Augusta sopra una tipica serie di lucernette Röm*, Mitt. 93, 1986, 316 i d., tab. 136, 3. Na ovaj me članak upozorio B. Kirigin, na čemu mu zahvaljujem. — ⁵⁶ Na ovakvim se lucernama javljaju Eskulap, te Magna Mater s Atisom (Usp. M. Guarducci, o. c. 310 i 316). Nije poznata kombinacija Eskulapa i Magne Mater. — ⁵⁷ Usp. M. Guarducci, o. c. 55 datira taj tip lampice u kraj I st. prije n. e. Inventar groba u kojem je viški primjerak pronađen spadao bi u 2. st. prije n. e. Usp. B. Kirigin, *Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse*, Materijali, XX, Beograd, 1985, 95. — ⁵⁸ Usp. B. Schlörb, *Timotheos 22° Ergänzungsheft der Jahrb. des deutsch. arch. Inst. Berlin*, 1965, 48, sl. 45. Autorica taj

kip smatra kopijom prema Timotejevom originalu (prva pol. 4. st. prije n. e.) iz Epidaura. Isto i G. Traversari, *Sculture del V-IV° secolo del Museo Archeologico di Venezia*, Venezia, 1973, 72, bar. 28. — ⁵⁹ Usp. J. Bankó-P. Sticotti, *Antikensammlung im erzbischoflichen Seminare zu Udine*, Arch. epigr. Mitt., XVIII, 1895, 52 i d. Međutim, ove statue nema u popisu koji daju gornji autori. Da li to znači da ona ipak nije pripadala zbirci Danieli, nije jasno. Možda su autori smatrali da se radi o kasnijim imitacijama (17-18 st.) koje nisu ni katalogizirali. — ⁶⁰ B. Forlati Tamaro, *Il museo archeologico del Palazzo reale di Venezia*, Roma 1953, 13, br. 24. — ⁶¹ Ni ove glave nema u popisu J. Bankó-P. Sticotti, o. c. I nju spominje G. Traversari, o. c. 29, br. 8. — ⁶² Usp. H. W. Roscher, I, 1, str. 635 i d. *Enciclopedia dell'Arte Antica I*, Roma, 1958, 719 i d., s. v. *Asklepio* (G. M. Mansuelli). — ⁶⁴ Vrlo je vjerojatno u pitanju kulturna slika, ex voto ili sl. — ⁶⁵ Usp. bilj. 63. ⁶⁶ Koloristički su efekti izvedeni brzorotirajućim svrdlom, poput manjih okruglih rupica. — ⁶⁷ F. Bulić, *Iscrizioni inedite, Salona*, Bull. dalm., XXXIII, 1910, 76, br. 4128 A. — ⁶⁸ F. Bulić, *Iscrizioni inedite, Pharia (Starigrad, Civitavecchia di Lesina)*, Bull. dalm., XXIX, 1906, 238; Bull. dalm., IV, 1881, 35. — ⁶⁹ F. Bulić, *Osservazioni alle iscrizioni dalmatiche pubblicate nel CIL e Bull. dalm.*, Bull. dalm., XIII, 1890, 151. — ⁷⁰ F. Bulić, *Iscrizioni inedite, Salona*, Bull. dalm., XVIII, 1895, 64. — ⁷¹ R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933 10 i d. — ⁷² R. Marić, I. c. — ⁷³ D. Rendić-Miočević, *Uz jedan novi izvor o kultu ilirskog Medaura*, Gunjačin zbornik, Zagreb, 1982, 53 i d. — ⁷⁴ D. Rendić-Miočević, o. c. 56. — ⁷⁵ J. Medini, *Kult Apolona Likijskog u Zadru*, Diadora, 5, 1970, 131 i d. — ⁷⁶ J. Medini, I. c. — ⁷⁷ J. Medini, o. c. 138. — ⁷⁸ J. Medini, I. c. — ⁷⁹ CIL III, 2880; J. Medini, o. c. 139. — ⁸⁰ J. Medini, I. c. — ⁸¹ J. Medini, o. c. 141 se zalaže za epidemiju iz 80. godine. Međutim, prema onomističkim elementima moglo bi se raditi i o onoj iz 125. godine. — ⁸² J. Medini, I. c. — ⁸³ CIL III, 1795; 1957; 3074; 3116. Usp. i H. W. Roscher, *Lex der Mythol.*, III, 1, Leipzig 1902, stup. 543 s. v. *Nymphen* (Bloch). — ⁸⁴ F. Bulić, *Sterro di una Chiesa antica cristiana del VI sec. nella località detta Crikvine a Klapavica, nel Comune Censuario Klis (Clissa)*, Bull. dalm., 30, 1907, 118, br. 3928 A. — ⁸⁵ F. Bulić, I. c. — ⁸⁶ CIL III, 8167; 8168, 1091. — ⁸⁷ H. W. Roscher, *Lex. der Mythol.*, I, 1, Leipzig, 1884-86, stup. 1154 i d., s. v. *Dioskuren* (A. Furtwängler). — ⁸⁸ N. Vulić, o. c. 158, br. 497. — ⁸⁹ F. Bulić, *Iscrizioni inedite, Salona*, Bull. dalm., XXVII, 1904, 49, br. 3195 (na fragmentu se sačuvalo ime Kastora). — ⁹⁰ M. Abramić, *Reljef Dioskura iz Narone*, VAHD, LIV, 1952, 120 i d., tab. V. — ⁹¹ M. Abramić, o. c. 120 misli da se radi o vijencu, ali to što oni drže u rukama jest okruglo, samo je nareckano. — ⁹² M. Abramić, o. c. 120 i d. — ⁹³ Filozofsko tumačenje Dioskura kao dviju kozmičkih sfera je dovoljno potvrđeno u izvorima i na nadgrobnim reljefima, ali ono nije nikad zasjenilo osnovni mitološki i popularni aspekt dvojice braće. O intelektualnoj interpretaciji Dioskura usp. Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire*, Paris, 1966, 126 (reimpr.), te kritiku A. D. Nock, *Sarcophagi and Symbolism*, Amer. of Arch., 50, 1946, 620 i d. — ⁹⁴ G. De Bersa, *Iscrizioni inedite*, Bull. dalm., XXV, 1902, 143. — ⁹⁵ Dolazi od *salus* što prvenstveno znači zdravlje, a *salutaris* može značiti i spasonosan. Usp. Forcelini, *Totius latinitatis lexicon*, IV, Padova, 1831, s. v. *salutaris* str. 29 i d. — ⁹⁶ Vjerojatno su takvi predmeti nože u Arheološkom muzeju u Zadru, Usp. J. Medini, *Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru*, Diadora, 4, 1968, 176 i d; br. 56-64, tab. XII, 56-64. — ⁹⁷ S. Karouzou, *Collection of Sculpture, National Archaeological Museum*, Athens, 1968, 150, br. 3526, tab. 47 b. — ⁹⁸ Nije mi poznata sudbina predmeta nakon smrti njenog vlasnika. — ⁹⁹ A. von Gerkan — W. Müller-Wiener, *Das Theater von Epidaurus*, Berlin, 1961, 76 i d. — ¹⁰⁰ Jedan od takvih radova je B. Gabrićević, *Novija istraživanja o antičkoj kanalizaciji u Dioklecijanovoj palači u Splitu*, Acta med. pharm. vet., Beograd, 1963, III, 1, 45 i d.

Nenad CAMBI, Split

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ANCIENT MEDICINE IN DALMATIA

There is manifold evidence for the study of ancient medicine in Dalmatia. The best data are yielded by inscriptions mentioning physicians and other medical personnel, but also those stating the cause of death year of life and showing social status and living conditions etc. of buried people. Fine results could be deduced also from religious aspect of health and finally from the examination of the water supply, sewage system, hygienic conditions, hot and sulfur springs as well as baths, theatres and sport buildings in a region.

There are four inscriptions in Salona in which physicians were mentioned. The stele of *Flavius Ursillianus* and a fragment of other stele of an unknown person knowing medical instruments belong to the 3rd century A. D. while a sarcophagus fragment of the physician *Lucius He...* is dating from the end of 2nd or early 3rd century A. D.

The most important sepulchral stele comes from *Burnum* (Ivoševci near Kistanje), the military station of Roman XI legion. It belonged to *Rufus* who was the military surgeon in a century of the above mentioned legion. He called himself simply *miles*, not *medicus*. Under the inscription there is a box with surgery instruments. The stele is dating from the mid 1st. century A. D.

There are only five inscriptions dedicated to *Asclepius* in Dalmatia. Three of them were found in Narona (the area of the town situated in the mouth of the river Neretva must have been malarious). Several figures of *Asclepius* were also preserved. The oldest one is on an oil lamp from *Issa* dating from the 2nd or 1st century B. C. showing *Asclepius* together with *Magna Mater*. Two *Asclepius* statues from the 1st or the 2nd centuries A. D. are here published for the first time. A rustically rendered relief from the end of 3rd century is the last evidence of the *Asclepius*'cult in Dalmatia.

Apart from *Asclepius* some other divinities took care of people's health. Illyrian *Medaurus* was also the god of health. An inscription from Zadar and the other from Karin mention the Lycian Apollo who gave protection from contagious diseases. *Nymphae Salutares* were minor divinities of health springs, while *Dioscuri* protected from diseases. Both cults were attested in Dalmatia.

(Rad je primljen u Uredništvu 20. XII 1987. god.)